

İRAN TÜRKLERİNDE BİR ARPACIK SAĞALTMA RİTÜELİNİN ÇÖZÜMLENMESİ

ANALYSIS OF A STYE TREATMENT RITUAL IN IRANIAN TURKS

Gülcan KIZILOZEN*

ÖZ: Bir toplumun hastalık olgusuna yaklaşımı ve hastalığı sağaltma biçimleri, o toplumun kültürel kodlarını tespit ve tetkik etmede dikkate alınması gereken hususlar arasında yer alır. Özellikle modern tıp öncesi dönemlerden günümüze değin halkın kuşaktan kuşağa aktarmak suretiyle yaşattığı halk hekimliği teknikleri, sunduğu veriler itibarıyla, bünyesinde pek çok eski inanç ögesini barındırmaktadır. Bu doğrultuda, incelememiz İran'daki saha çalışmalarımız sonucunda tespit edilip yazıya geçirilen arpacık sağaltma yöntemini konu edinmektedir. İlk kez yazıya geçirip tanıttığımız bu sağaltma yöntemi, İran'ın Erdebil eyaletine bağlı Halhal İli'nin Til köyünden derlenmiştir. Makalemizde arpacık sağaltma yöntemi; yörede söz konusu hastalığa verilen ad, sağaltmada kullanılan yöntem ve teknikler, sağaltmanın türü ve içerisinde barındırdığı unsurlar bakımından incelenmiştir. Bu yolla İran Türklerinden derlenen arpacık sağaltmasının Türk kültüründeki yeri ve önemi belirtilmeye çalışılmıştır. Söz konusu veriler ışığında Fars dili ve kültürünün yoğun baskısına rağmen, İran'da eski Türk kültürünün yaşatılmakta olduğu görülmüştür. Halk hekimliği ve inançları bağlamında İran'da saha çalışmalarının tamamlanması ve elde edilen verilerin analizinin gerekliliği bir kere daha ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arpacık sağaltma, kriz ritüeli, halk hekimliği, İran Türkleri, Til.

ABSTRACT: A society's approach to the phenomenon of disease and the ways in which it is cured are among the issues to be considered in determining and examining the cultural codes of that society. The folk medicine techniques that the people have experienced by transferring from generation to generation, especially from the pre-modern medicine periods to the present day, contain many old belief elements within the structure in terms of the data it presents. In this respect, our investigation focuses on the stye treatment method, which was determined and put into writing as a result of our field studies in Iran. This treatment method, which we first put into writing and introduced, was compiled from Til village of Khalhal city of Ardabil province of Iran. In our article, stye treatment method; The name given to this disease in the region, the methods and techniques used in the treatment, the type of treatment and the elements it contains are examined. In this way, the place and importance of stye treatment compiled from Iranian Turks in Turkish culture was tried to be indicated. In the light of these data, despite the intense pressure of Persian language and culture, it is seen that the old Turkish culture is being kept alive in Iran. In the context of folk medicine and beliefs, the necessity of completing field studies and analyzing the data obtained in Iran has once again emerged.

Keywords: Stye treatment, crisis ritual, folk medicine, Iran Turks, Til.

Giriş

* Dr. / İzmir - gulcangulmezz@hotmail.com

This article was checked by Turnitin.

Türk kültüründe, geçmişten günümüze uzanan uygulamalar arasında, hastalıkların sağaltılması önemli bir yer tutmaktadır. Geniş bir coğrafyada yaşayan ve çağlar içinde farklı kültürlerle kaynaşan Türk toplulukları, karşılaştıkları farklı kültür dairelerinin zaman zaman etkisinde kalmış olmalarına rağmen kendilerine özgü inanç ve uygulamaları sürdürmüşlerdir. Bir başka deyişle, büyük bir çoğunluğu Müslüman olan Türkler, İslamiyet'e göre "hurafe"leri, modern tıbbıya göre ise "çağın gerisinde kalmış uygulamalar" ya da "kocakarı ilaçları"ni benimsemek ve bunları tatbik etmekten vazgeçmemişlerdir. Bu bağlamda, İran'daki saha çalışmalarımızda tespit ettiğimiz ve incelememize konu olan sağaltma ritüeli Türk halk hekimliği geleneğinin devamlılığını göstermesi açısından dikkate değerdir.

Bilindiği üzere, İran yoğun Türk nüfusuna sahip ülkelerden biri olmasına karşın, eğitim ve iletişimde Fars kültürünün ağırlığı ülkede yaşayan Türkleri kuşatmaktadır. Saha araştırmalarında bizzat gözlemlediğimiz üzere, dayatılan tek tip yaşam tarzı, Türklerin ve hatta diğer etnik unsurların kendilerine özgü yemek, giyim-kuşam, halk inançları vb. kültürel unsurlarını geri plana itmektedir. Özellikle yeni kuşaklar, baskın kültür ve inançların etki alanında kalarak eski ve geleneksel kültürlerini küçümsemekte ve zaman zaman bunlardan utanç duyarak standartlaştırılmaya çalışılan yaşam şekillerini tercih etmektedirler. Ancak, yine de merkezden uzak yerleşim yerlerinde geleneklere sıkı sıkıya bağlı insanların varlığı, Türk kültürünün yaşatılmasını ve özelde ele alacak olursak geleneksel sağaltma inanç ve yöntemlerinin varlığını sürdürmesini sağlamaktadır.

Bu incelemede, İran'daki saha çalışmalarımız sonucunda tespit ettiğimiz arpacık sağaltma yöntemi anlatılarak bu sağaltmayla ilgili ayrıntılı bir çözümleme yapılmaya çalışılacaktır. Ancak, söz konusu sağaltma, incelediğimiz kaynaklar dâhilinde, Türk halk hekimliğinde daha önceden tespit edilmemiş ve tarafımızca ilk kez ortaya konulmuş bir sağaltmadır. İlkliği ve içerisinde barındırdığı unsurlar bakımından böylesine önemli bir uygulamanın ortaya çıkarılıp bir izaha tabi tutulması gerekmektedir. Bu nedenle, söz konusu sağaltma içinde yer alan unsurlar tek tek ele alınıp bu unsurların tarihî Türk inançları bağlamında çözümlenmesi denenecektir. Ayrıca, incelememizin sınırlarını aşacağından, burada genel Türk halk hekimliği hakkında bir tanım yapılmayacak; fakat yeri geldikçe çeşitli araştırmacıların konu hakkındaki görüş ve bilgilerine başvurulacaktır.

İnceleme

İran'daki saha araştırmalarımız sırasında, ülkenin kuzeybatısında bulunan Erdebil Ostanı'na (Eyaleti) bağlı Halhal şehrinin Til¹ köyüne konuk olduk. Köydeki bir sohbet esnasında ilginç bir arpacık sağaltma

¹ Halhal'ın güneybatısında yer alan, dağlık bir bölgede kurulmuş bir köydür.

yönteminden haberdar olduk. Daha sonra, söz konusu sağaltmayı aynı köyde yaşayan İlahe Mirzayî² hanımdan ses kayıt cihazına kaydetmek suretiyle yazıya geçirdik. Kaydettiğimiz sağaltma ritüelini öncelikle orijinal lehçesiyle verdikten sonra Türkiye Türkçesiyle izah etmeye çalışacağız:

“Meselem bir dene qorheyrik, gözümüze uçuq³ düşeyir. Uçuq da bir bele ehde. Üzüzden ıraq, ıraq özümüzden. Bakayirler meselem deyirler uçuq düşüp senin gözüne. O da qorqudan geler. Bunı gerek yeddi dene qız çağıraq. Çok bağışlayun, meselem yedisi de gerek qız ola. Çağırır; bu bilen benim gözüme uçuq düşüp. Bucür elegi tutar. Ersini de qızardarıq. Yani çıragın üstünde ya közde ocaqta. Ersini bu qabaqda tutam bu da ki elekdi. Buradan bu kızlar her biri... Bir qase de su, bunı da elegendi o yüzünde kızlar tutar. Bunı üş gece, üş gece heresi bir atar; elekden geçer ersine, ersinden ki adamın sifetine deyende bu cızılar. Cızıllayanda adam tiksiniy. Üş gün aqşamisti, cuma aqşamı yoq, meselem çarşembe, perşembe gerek Cuma aqşamı tatil eliyek. Qız haylağı atar, heresi ele bil üş defe atar. Diyer ki ‘Gece gelifsen günüz qayıt. Günüz gelifsen gece qayıt.’ Elekden su geçe, gele ersine deye, ersinin buğu deye benim sifetime. Day uçuq gözümüzden reddolar.

Qızlar o terefde bahem otururlar. Sora meselem men ataram, sora bu atar, sora sen atarsan da yeddi dene qız zad eyler. Heresi üş defe eliyen bucür su atar. Yeddi dene de olmasa, tappasak üş dene qızı gerek hetmen çağıraq. Elegi meselem biz tuteyrik, ersini sen.”

Türkiye Türkçesiyle ifade edecek olursak; korkudan dolayı gözünde arpacık çıkan kişiyi sağaltmak için köyde bulunan yedi kız seçilir. Bu kızlar bekâr olmalıdır. Eğer yedi kız bulunamıyorsa, en az üç kız bulunmalıdır. Bu kızlar yan yana otururlar ve önlerinde içi su dolu bir tas bulunur. Ayrıca yanlarında bir elek de vardır. Kızların tam karşısına hasta olan kişi oturtulur. Hastanın elinde de yüzünün hizasında tuttuğu kızgın bir maşa bulunur. Kızlar sırasıyla ellerine aldıkları suyu diğer elleriyle tuttıkları elekten geçecek şekilde üş defa karşıya serperler ve her defasında “Gece geldiysen gündüz çık, git; gündüz geldiysen gece çık, git.” sözünü söylerler. Elekten geçen su, hastanın elindeki kızgın demir maşaya deyince bir cızıltı duyulur ve buhar çıkar. Hasta olan kişi bu cızıltıyla bir an için irkilir. Aynı zamanda ısınan suyun buharı gözdeki arpacıkla temas eder. Cuma akşamı hariç olmak üzere üç akşamüstü ardı ardına gerçekleştirilen bu sağaltma işlemi sonucunda arpacık yok olur.

Söz konusu uygulamanın, içerdiği her bir öge itibariyle anlaşılmaya ihtiyaç duyulan bir halk hekimliği ve bundan da öte bir inanç sisteminin ürünü olduğunu söylemek mümkündür. Alan Dundes’in *“Halkbiliminde hiçbir unsur, o unsurun bütün özellikleri ve ayrıntıları açıklanmadıkça bütünüyle tamamlanamaz.”* (2007: 108) sözünden hareketle buradaki

² İlahe Mirzayî Hanım hakkında bilgi ve derlemenin künyesi makalenin sonunda, sözlü kaynaklar bölümünde verilmiştir.

³ Til’de arpacık için “uçuk” terimi kullanılmaktadır.

arpacık sağaltma rituelinde her unsurun ayrıntılı bir izaha ihtiyacı vardır, diyebiliriz. Bu nedenle incelememizde arpacık hastalığını sağaltma uygulaması;

1. Hastalığın tanımı ve kaynağı,
2. Sağaltmanın yöntemi,
3. Sağaltmanın türü,
4. Sağaltmada yer alan unsurlar;

şeklindeki dört başlık altında izah edilmeye çalışılacaktır.

1. Hastalığın Tanımı ve Kaynağı

Anlatıcının *uçuk* adıyla tabir ettiği rahatsızlık, gözde çıkan irinli bir kabarcıktır. Türkiye Türkçesi'nde ve İran'ın Halhal şehrinde *arpacık* veya *itdirseği* olarak bilinen bu hastalık, Til köyünde *uçuk* şeklinde adlandırılmaktadır.

Derlemeyi yaptığımız kişinin verdiği bilgilere göre, arpacık hastalığının temel nedeni ise korkudur. İnanışa göre, arpacık korkuyla beraber gelen bir göz hastalığıdır.

2. Sağaltmanın Yöntemi ve Tekniğı

Halk hekimliğı uygulamalarında çeşitli yöntemler kullanılmaktadır. Türk halk hekimliğinde bazı hastalıklar telkin ve sihirsel işlemlerle bazı hastalıklar çeşitli ot ve yağlardan elde edilen ilaçlarla tedavi edilirken bu ikisinin bira arada kullanıldığı tedaviler de görülmektedir. Bu teknikler halkbilimi araştırmacıları tarafından çeşitli şekillerde izah edilmiştir. Orhan Acıpayamlı, "Acıpayam'da Halk Hekimliğı" adlı makalesinde söz konusu pratikleri *ilaçla sağaltma, sihirsel işlemlerle sağaltma, dinsel işlemlerle sağaltma, ameliyatla sağaltma ve karışık sağaltma* olarak beş bölümde sınıflandırmıştır (1978: 11-12). Pertev Naili Boratav ise, halk hekimliğini büyüklük nitelikte korunma sağaltma işlemleri ve büyüklük ve akıllık işlemlerin birbirini tamamladığı işlemler olarak iki şekilde izah etmiştir (Boratav, 2003: 156-161).

Til'den derlediğimiz arpacık sağaltmasında ise, Boratav'ın ifadesiyle hem *büyüklük* hem de *akıllık* tekniklerin kullanıldığını söyleyebiliriz.

A. Akıllık Yöntem: Bilindiğı üzere, arpacık sağaltımında sıcak su veya su buharı ile yapılan kompres günümüzde de kullanılmakta ve yarayı iyileştirmektedir.⁴ Elimizdeki sağaltma uygulamasında su bir eleğın ardından serpilme suretiyle önce küçük damlacıklar haline getirilmekte ve daha sonra kızgın demir maşaya değerek buharlaşmaktadır. Su buharı burada iyileştirici bir maddi unsur olarak kullanılmaktadır. Kısacası,

⁴ Arpacık sağaltımında kullanılan diğerk teknikler için bk. (Bayat, 1992).

uygulamada su buharının bir çeşit ilaç yerine geçtiği ve “akıllık” bir yöntem kullanıldığı açıktır.

B. Büyülük Yöntem: Sağaltmada yedi evlenmemiş kızın yer alması, sağaltmanın belirli bir takvime bağlanması, ateş, demir ve su gibi Türk kültüründe kutsal olan unsurların kullanılması ve özellikle de “Gece geldiysen gündüz git; gündüz geldiysen gece git.” şeklinde ayinsel sözlerin tekrarlanması bakımından Til’den derlediğimiz sağaltmada “büyülük” yöntem ve tekniklerin kullanıldığını söyleyebiliriz.

Buradan hareketle arpacık hastalığının sağaltımında hem akıllık hem de büyüsel yöntemlerin iç içe geçtiği karma bir yöntem kullanıldığı söylenebilir.

3. Sağaltmanın Türü

Sağaltmanın yöntem ve teknikleri bölümünde değindiğimiz üzere, arpacık hastalığının sağaltılmasında karma bir yöntem kullanılmıştır; ancak sağaltmada ayinsel bir havanın daha hâkim olduğunu söylemek mümkündür. Bu bakımdan arpacık hastalığının iyileştirilmesi tür bakımından ayin yani ritüel olarak adlandırılabilir. Ritüel, sözlük anlamıyla ayin yani dini tören demektir. Ritüeller konu ve işlevleri bakımından çeşitli türlerde olabilir.⁵ Ancak, incelememizin sınırları içerisinde yol alacak olursak, bu sağaltmanın bir “kriz ritüeli” olduğu görülmektedir. Araştırmacı Lauri Honko kriz ritüellerini, hastalık ve felaket gibi insanların ve dünyanın düzenini bozan durumlarda başvuru ayinler olarak tanımlamıştır. Honko, bu ritüellerde “*bir hastalığın tedavisi, bu hastalığın ilk meydana gelmesi ve tedavi edilmesini anlatan mitin çağırılması (hatırlanması) ile gerçekleştirilir. Mit, günümüze getirilir, tedavi tekrarlanır ve hastalık, dünya düzenindeki ilk çıkış yerine tekrar gönderilir, aynen ezelden beri olduğu gibi hastalık yok edilir.*” demektedir (2006: 133). Elimizde bulunan arpacık sağaltma ritüeli tam da bu tanımda belirtildiği üzere bir kriz ritüelidir ve Honko’nun ifadesinde yer alan “hastalığın ilk meydana gelmesi ve tedavi edilmesini anlatan mit” yani “Gece geldiysen gündüz git; gündüz geldiysen gece git.” sözlerinin tekrar edilmesiyle hastalık ilk çıkış yerine gönderilip sağaltılır.

4. Sağaltmada Yer Alan Unsurlar

4.1. Sağaltıcılar

Halk hekimliğinde sağaltıcıların büyük bir önemi vardır. Bu kişiler çoğu zaman toplum tarafından kutsiyeti bilinen, toplumun güvenini kazanmış kişilerdir. Örnek olarak, Türk kültüründe şamanlar ve ocaklı kişiler bu türden kimselerdir. Şamanlar ve ocakların nesli de kutsal kişilere dayanmakta ya da şaman veya ocak olacak kimseler kutsal kişilerden el almak durumundadırlar. Şamanlar kutsal ruhlarla irtibat kurmak suretiyle,

⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. (Honko, 2006)

ocaklar ise din büyüklerinin şefaathleri ve ezberledikleri dualar yoluyla tedavilerini kutsiyet üzerine kurmaktadırlar.⁶

Bunların dışında, hastaları yalnızca otlar ve çeşitli yağlarla tedavi eden kimselerden söz etmek de mümkündür. Türk halk hekimliğinde “otacı” adını verdiğimiz bu kişiler, saha araştırmalarımızda öğrendiğimiz üzere İran Türklerinde, “Türke devacı”⁷ şeklinde adlandırılmaktadır. Otacı veya Türke devacıların işi yalnızca hastalara çeşitli ot ve yağlardan hazırlanmış ilaçları tatbik etmektir.

Til’den derlediğimiz uygulamadaki sağaltıcıların özellikleri şöyle sıralanabilir;

1. Sağaltıcılar yedi (bulunamazsa en az üç) evlenmemiş kızdır.
2. Kızlar, hasta sağaltma konusunda hiçbir bilgisi bulunmayan sıradan kimselerdir.

Yukarıda kısaca değindiğimiz üzere arpacık sağaltma ritüelinde, hastalığın sağaltılması için seçilen kişiler, hiçbir şekilde profesyonel sağaltıcılar değildirler. Şöyle ki bu kızların en büyük özelliği evlenmemiş olmalarıdır. Evlenmemiş yedi kız çocuğu, düşüncemize göre kadına dayalı bir kutsiyeti ve dünya üzerinde kimseyle temas etmemiş olan bir tanrıça figürünü sembolize etmektedir. Yine de buradaki durumu şaman ayinlerinden tamamen bağımsız bir biçimde ele alamayız. Çünkü; kimi şaman ayinlerine kız ve erkek çocuklarının dâhil edildiği bilinmektedir. Örnek olarak; bazı Yakut törenlerinde şamana eşlik eden dokuz namuslu kız ve dokuz masum erkeğin varlığından söz edebiliriz (Sagalayev, 2017: 63). Yine de biz tespit ettiğimiz arpacık sağaltımında yer alan kızların şaman veya ocaklı kişilerle değil, kutsal Umay ile bağlantılı olabileceğini düşünmekteyiz. Konunun daha net anlaşılabilmesi için ise, Türk kültüründe Umay’ın adlandırılması ve özellikleri hakkında bazı bilgileri gözden geçirmemiz yerinde olacaktır.

Türkçenin ilk yazılı kaynakları olan Orhun Anıtları’nda Umay adı zikredilmekte ve onun bir tanrıça olduğu açıkça vurgulanmaktadır. Kültigin yazıtında Bilge Kağan annesini “*Umay teğ öğüm*” (Umay gibi annem) şeklinde tanıtırken (Tekin, 2003: 46-47), Tonyukuk yazıtında “*Tengri Umay, iduk Yer Sub basa berti erinç.*” diyerek Tanrı Umay ve yer-su ruhları’nın savaşa giden askerleri koruduğundan söz edilmektedir (2003: 90-91). Burada Umay tam anlamıyla Tanrı olarak ifade edilmiştir. Türklerin İslamiyeti kabul etmeleriyle beraber Umay daha çok kadınların koruyucu tanrısı ya da kadınla ilgili bazı hususları ifade etmek için adından söz edilen bir figür olarak görülmüştür. Örnek olarak; Kaşgarlı Mahmud, Umay

⁶ Geniş bilgi için bk. (İnan, 1986; Ocak, 1983; Yörükân, 2005).

⁷ Söz konusu terim, İran’da 2010 yılından beri yapmış olduğumuz saha çalışmalarında tespit edilmiştir. Yörede, bitkisel ilaçlar “Türke deva”, bu ilaçları hazırlayan kişiler ise “Türke devacı” olarak adlandırılmaktadır.

kelimesini “kadın doğurduktan sonra çıkan *son*”dur şeklinde tanımlayıp Umay’ın son yani plesantayla bağlantısını işaret etmiştir (DLT, 1992: 123). Buna ilave olarak Umay farklı adlarla da anılmıştır. A. İnan’ın verdiği bilgilere göre, Umay Yakutlarda “İmı” adıyla ancak talih kuşunu simgelemek için kullanılmış; fakat Umay ruhunun bütün görev ve sıfatları “Ayısıt” denilen ruhlara verilmiştir. Kısır kadınlar çocuk sahibi olabilmek için ayısita dua etmektedir. Ayısıt adına ayinler yapılmaktadır. Örnek olarak, ayısıt ayini yapmak için şaman dokuz yiğit ve dokuz kız hazırlamakta, bunlar masum ve iffetli gençler arasından seçilmektedir (İnan, 1986: 37-38). Çünkü bunların da şaman gibi göklere seyahate çıktığı ve masum olmayan kızlar ve delikanlıların göklere çıkamayacakları düşünülmüştür (1986: 102). Ayısıt’a ilave olarak Umay; İmay, May-ene, Bayana ve Payana gibi adlar almış ve Hakasların inançlarında Od İce (Ateş İyesi) ve Umay’ın kız kardeşler olduğu tasavvur edilmiştir (Sagalayev 2017: 60). Görüldüğü üzere Umay, ilk başta bir tanrıça figürü olarak tasavvur edilmiş, zamanla farklı işlev ve adlar yüklenerek Türk halk inançlarında yaşamaya devam etmiştir.

Umay genel olarak kadın ve çocuklarla ilgili tasavvurlarda sıkça yer almakla birlikte başka kutsal sayılan sembollerle de ilişkilendirilmektedir. Bu sembollerden biri güneş ve onunla ilgili olduğu düşünülen ışıktır. Yaşar Çoruhlu, (2010: 41) buradan hareketle “*Güneşin sarı rengi yüzünden Türk halklarında Umay’a Sarı Kız da denilmektedir. Güneşin ısı vermesi dolayısıyla Umay, ateş ve ocak kültleriyle de ilişkilendirilir.*” diyerek Umay’ın güneş sembolü olarak ateş ve ocak kültleriyle olan bağlantısına değinmiştir.

Umay hakkındaki bu kısa bilgilerden sonra, Til’den derlediğimiz ritüeldeki evlenmemiş yedi masum kızın niçin tarafımızca tanrıça Umay sembolüyle alakalı görüldüğünü açıklamaya çalışalım. Öncelikle, kızların evlenmemiş masum kızlardan seçilmesi, düşüncemize göre tıpkı şaman ayinlerinde olduğu gibi, onların gündelik yaşamdaki insan tasavvurunun dışında tanrısal, manevi ya da insanüstü ruhsal irtibatları sağlayabilmeleri içindir. Yani, Til’deki arpacık sağaltımında da Umay ayinlerindeki durum söz konusudur. Bu masum kızların seslerinin ilahî olan varlığa duyurulmasıyla hastalık sağalmaktadır. Ayrıca, sayı bakımından yedi kızın seçilmesi tesadüf olmasa gerektir. Çünkü, genel olarak Ural-Altay mitolojisinde Umay ya da farklı adlar alan tanrıçaların göğün katlarını da çağrıştıran yedi sayısı ile ilişkisi söz konusudur. Örnek olarak; *Vasugan Hantlarının inançlarına göre şaman ‘ilt’ ruhunu elde etmek için tanrıça Pugos’a gider. Onun yolu yedi teraslı dağa, yedi deniz, yedi dağ ve yedi akağaç üzerinden geçer (muhtemelen, evrensel karaktere işaret eden yükselme ve derece)* (Sagalayev 2017: 68). Buradan hareketle Umay ile ilgili inançlarda karşımıza çıkan yedi sayısı ve evlenmemiş masum kızların, kökleri çok eskiye dayanan bir sağaltma geleneğine dayandığını ve bunun İran’dan derlemiş olduğumuz arpacık sağaltma ayininde korunduğunu söyleyebiliriz.

4.2. Sağaltmada Sözcüklerin Gücü

Arpacık sağaltımı sırasında kızlar kâsedeki suyu karşı tarafa serperken bir cümleyi üç kez tekrarlamaktadırlar:

“Gece geldiysen gündüz git; gündüz geldiysen gece git.”

Burada söz konusu hastalık ruhuyla dil aracılığıyla bir bağlantı kurulmak istendiği açıktır. Sağaltmanın türü adlı bölümde belirtildiği üzere, bu kriz ritüelinde eski bir mitin hatırlanıp tekrar edilmesiyle hastalık, geldiği yere geri gönderilmek istenmektedir.

Sözcüklerin etkin gücü insanüstü varlıklarla temasta sıkça kullanılır. Semavî dinler ve diğer inançlarda insanın Tanrı veya çeşitli ruhlarla konuşarak iletişim kurması söz konusudur. Şamanlar ruhlarla bağlantı esnasında çeşitli sesler çıkarıp bazı sözcükler söylemektedirler. Semavî dinlerde peygamberler Tanrı ile doğrudan veya dolaylı olarak sözcükler yoluyla iletişim kurarlar. Bunlara ek olarak Tanrı'ya yakarma ve ondan dilekte bulunmak için tekrarlanan sözler yani dualar bulunmaktadır.

İncelememize konu olan arpacık sağaltımında kullanılan sözleri ise, eski bir inanca bağlı mit ya da mit kalıntısı olarak adlandırabiliriz. Sağaltmada üç kez tekrarlanan sözler yoluyla “başlangıçta yaşandığına inanılan bir olayın” yani ortaya çıkan hastalık ruhunun ait olduğu yere gönderilmek istendiğini söyleyebiliriz.

4.3. Sağaltmada Kullanılan Maddi Unsurlar

Kaynak kişimiz İlahe Mirzayî'nin anlatımıyla arpacığın sağaltılması sırasında bazı eşya ve maddelerin önemli rol oynadığını görmekteyiz:

1. Su. Hastaya doğru serpilmek amacıyla kullanılan su.
2. Elek. Serpilen suyun hastaya doğru parçalanmasını sağlayan araç.
3. Kızgın demir. Hastaya doğru serpilene suyun buharlaşmasını sağlayan nesne.

Sağaltma esnasında kullanılan bu maddi unsurlar, genel olarak su, su buharı, ateş ve demir olarak sınıflandırılabilir. Bu unsurların Türk mitolojisi ve halk inançlarında sıkça karşılaştığımız kutsal nesne ve unsurlar olduğunu bilmekteyiz. Bu bakımdan Türk halk inançlarında kişilerin sağlanması ve temizlenmesinde bu unsurların yeri ve önemi hakkında bazı bilgileri hatırlamamız yerinde olacaktır.

Bilindiği üzere su Türk kültüründe kutsal kabul edilen unsurlardan biridir. Suya işlemek, onu kirletmek günah sayılmaktadır. Eski Türklerden günümüze pek çok kaynakta suyun kutsiyetine vurgu yapılmaktadır. Orhun anıtlarında kutsal yer-su ruhlarından bahsedilmekte, Dedem Korkut Kitabı'nda “arı sudan abdest almak”, “Sular geçit verdi.” gibi ifadeler yer almaktadır (Ögel, 2014: 409-454). Bazı Türk topluluklarında suyun kutsallığı daha ileri bir aşamaya taşınarak su kişisel temizlik için dahi

kullanılmamıştır. Temizlenme veya arınma için suyun doğrudan kullanımı yerine su buharı, ateş ve duman tercih edilmiştir. Julian Baldick, Heredot'tan naklettiği şekliyle İskitlerde buhar banyosunun hiç kullanılmayan su banyosunun yerine geçtiğini ifade eder. Ayrıca, araştırmacı İç Avrasya bulgularında da suyun kişisel temizlik için kullanılmadığını; çünkü bunun suyun ruhuna saygısızlık sayıldığını belirterek kişinin kendisini ateş ve dumanla temizlediğinden bahsetmektedir (Baldick, 2011: 48).

Günümüzde Anadolu ve diğer Türk yurtlarında da su kutsaldır. Aynı şekilde İran'daki saha çalışmalarımızda suyun orada yaşayan Türkler için kutsal olduğu gözlemlenmiştir. Örnek olarak, akarsuya işemek günahdır; çünkü akarsuyun Fatma-yı Zehra'nın mihriyesi (nikâhta, kadına verileceği belirtilen mal-mülk) olduğuna inanılmaktadır.

Türklerde kutsal kabul edilen unsurlardan bir diğeri ise, ateştir. Ateşin ilk olarak Tanrı Ülgen tarafından yakılıp insanlara sunulduğuna inanılır. Bu nedenle ateş kutsaldır ve ateşi su ile söndürmek, ateşe tükürmek ve ateşle oynamak yasaklanmıştır (İnan, 1986: 66-67). Ayrıca, ateşin şaman ayinlerinde ve günümüzdeki sağaltmalarda sıkça kullanıldığını bilmekteyiz. Bazı şaman ayinlerinde okunan dualarda ateş ruhunun kadın ve özellikle de Umay olarak tasavvur edildiğini de görürüz. İnan'ın naklettiği şaman dualarındaki hitaplar; *"Otuz dişli ateş anam, kırk dişli kayın anam", "Umay anam, sana aş veriyorum, ye! Geceleri bizi koruyor, gündüzleri bizi bekliyorsun! Mukaddes ayın adını anarak beyaz ineğin südiyle seni besliyorum. Ellerin masum kızların elleri gibi temizdir, hergün seni takdis ediyorum!"* şeklindedir (1986: 68-69). Burada ateş ruhunun açıkça Umay ile özdeşleştirildiği görülmektedir.

İncelememizde yer alan arpacık sağaltma ritüelinde de ateş sembolünün tanrıça sembolünden pek de bağımsız olmadığını söyleyebiliriz. Tanrıça ile iletişim kurabilecek kızların yer aldığı bu ritüelde hastanın elinde ateşte kızdırılmış bir demir maşa bulunur. Suyun bu maşanın üzerine değmesi sonucu bir cızıltı duyulur. Hasta bu cızıltıyla irkilip korkar. Daha sonra kızgın maşaya değen su buharlaşarak hastanın gözünü teskin eder. Ayrıca ateş kültü ile demirin de birlikte değerlendirilebileceğini söyleyebiliriz. Eski Türk inançlarında demir en az ateş kadar kutsal bir maddedir. Bu bakımdan halk hekimliği uygulamalarında demirin sıkça kullanıldığı görülmektedir. Arpacık sağaltma ritüelinde de demir maşa önemli bir yer tutmaktadır.

Sağaltmada yer alan nesnelere biri de elektir. Kızlar ellerinde tuttıkları eleğin ardından suyu karşı tarafa serperler. Burada elek suyun küçük damlalar haline gelmesini ve kızgın maşayı söndürmeden suyun buharlaşmasını sağlamaktadır. Böylece kutsallığı bilinen unsurların birbirlerine karışmadan ve kirletilmeden tedavinin tamamlanması söz konusu olmaktadır. Şöyle ki su elekten geçmek suretiyle kutsal ateşi

söndürmez ve su direk hastalıklı bölgeyle temas etmez; fakat kızgın demire teması sonucunda su buharına dönüşüp hastanın gözüne ulaşır.

4.4. Sayıların dünyası

İncelemede dikkat edilmesi gereken unsurlardan biri de tekrarlanan sayılardır. Kalıp (formel) ifade olarak da adlandırabileceğimiz sayılar şunlardır;

1. Üç sayısı
2. Yedi sayısı

Gözde çıkan arpacık hastalığının sağaltılması için yapılan ritüelde yedi kızın her biri ellerindeki kâsede bulunan suyu üç defa karşıya serpmektedirler. Suyu serperken de “Gece geldiysen gündüz git; gündüz geldiysen gece git.” sözünü üç defa tekrarlarlar. Ayrıca, ritüel için gereken yedi kızın bulunamaması durumunda üç kızın kesinlikle bulunması gerektiği anlatıcı tarafından vurgulanmaktadır. Dolayısıyla burada üç sayısının kalıp bir sayı olduğunu söyleyebiliriz. Halk hekimliği uygulamalarında bu sayı karşımıza sıkça çıkmaktadır. Örnek olarak; üç sayısı bir adak yeri ya da ocağın etrafında üç kere dönmek, ateşin üzerinden üç kez atlamak, üç kez okuyup üflemek gibi uygulamalarda karşımıza çıkar.

Türk halk inançlarında üç sayısı uğurlu bir sayı olarak bilinmektedir. Boratav’a göre (2003: 119) üç sayısının uğuru, onun tek sayı olmasından ileri gelmektedir. Schimmel ise (2004: 69), üç sayısını “kapsayıcı sentez” olarak adlandırmış ve üç sayısının ikiliğin yarattığı kutuplaşmayı kırarak bütünlüğü sembolize ettiğine inanılan bir sayı olduğunu belirtmiştir.

Schimmel’in tespitinden hareketle, üç sayısının bütünlüğü temsil ettiği düşüncesi, bize onun halk hekimliği uygulamalarında neden bu kadar sık kullanıldığı hakkında bir fikir vermektedir. Özellikle ayinsel uygulamalarda yani ritüellerde bir hareket ve/veya sözün üç kere tekrarlanmak suretiyle bir bütünlüğe ulaşacağı düşünülmüş olsa gerektir. Böylece tedavinin tamamlanacağı, iletilmek istenen mesajın yerine ulaşacağına inanılmaktadır. İncelediğimiz sağaltma ritüelinde de böyle bir inancın hâkim olduğunu düşünmekteyiz.

Bu ritüelde dikkatimizi çeken diğer bir kalıp (formel sayı) ise, yedidir. Hastalığın sağaltması için ritüelde yedi masum kız yer almaktadır. Yedi kızın her biri teker teker, elindeki suyu hastaya doğru serpip kalıp sözü söylemektedir. Köken bakımından Babillilerin astronomiyle ilgili hesaplamalarına (2004: 116) bağlanan yedi sayısı semâvî dinlerde, bazı İran geleneklerinde görülmekle birlikte Türk mitolojisinde önemli bir yere sahiptir. Hunlar, Göktürkler ve daha sonraki dönemlerde kurulan Müslüman Türk devletleri ve topluluklarında yedi, uğurlu bir sayı kabul edilmiştir (Yüksel, 1981: 48-49). Eski türk inançlarına göre, göğün ve yerin yedi kattan oluştuğuna inanılmaktaydı.

4.5. Zaman Boyutu

Ritüellerde ya da sağaltma ayinlerinde, bir hareketin veya sözün tekrarlanması olağandır. Bunun yanında sağaltmanın bir takvim çerçevesinde belirlenmesi mümkündür. Elimizdeki sağaltma uygulaması da bu çerçevede yer almaktadır. Buna göre, sağaltmada zaman boyutuyla ilgili unsurları şöyle sıralamak mümkündür;

1. Sağaltmanın üç gün üst üste yapılması,
2. Cuma günü bu işlemin uygulanmaması,
3. Sağaltmanın akşamüstü yapılması gerekmektedir.

Sağaltmanın üç gün üst üste uygulanması, yukarıdaki sayıların dünyası bölümünde belirttiğimiz üzere, üç sayısının iyileştirmede bir bütünlüğü temsil ettiği düşüncesinden kaynaklanmaktadır.

Zaman boyutuyla ilgili ikinci husus, sağaltmanın Cuma günü yapılmasının yasak olmasıdır. Bu sağaltmada bir tür tabu görünümünde olan cuma, bilindiği üzere İslamiyet'te kutsal bir gündür. Düşüncemize göre, Müslümanlar için kutsal kabul edilen ve ibadetle geçirilmesi gereken bugünde farklı bir uygulama ve inanç dünyasına ait olabilecek büyüsel, ayinsel işlemlerden kaçınılmak istenmektedir. Bu nedenle sağaltma perşembe günü başlasa bile cuma tatil edilir, diğer günler işleme devam edilir.

Zaman boyutundaki üçüncü husus ise, sağaltmanın akşamüstü uygulanmasının gerekliliğidir. Akşamüstü; günün henüz bitmediği, gecenin ise başlamamış olduğu bir zaman dilimidir. Düşüncemize göre, bu zaman diliminin seçilmesi ritüelde tekrarlanan sözlerle ilintilidir. Arpacık hastalığının korkuyla geldiğini belirten anlatıcı, hastalığın sağaltması için, "Gece geldiysen gündüz git, gündüz geldiysen gece git." sözünün her bir kız tarafından üçer kez söylendiğini belirtir. Bizim çıkarımımıza göre, bu hastalığa sebep olan korkunun kaynağında bir tür hastalık ruhu bulunmaktadır. Sözlerin tekrar edilmesi yoluyla bu hastalık ruhu geldiği yere gönderilmeye çalışılmaktadır. Gündüz ve gece arasında bir geçiş dilimi olan akşamüzeri tercih edilmek suretiyle de hastalığın gece geldiye gündüz, gündüz geldiye gece vaktinde yok olup gitmesi umulmaktadır.

4.6. Zıtlıkların Birliği

Arpacık sağaltma uygulamasına bir bütün olarak baktığımızda, bu sağaltma işleminin çeşitli zıt unsur ve kavramları barındırdığını görmekteyiz. Bu zıtlıklar şöyledir:

1. Gece-gündüz
2. Gel-git
3. Su-ateş
4. Hastalık-sağlık

İçerisinde bulundurduğu unsurlar ve sağaltmanın arkaikliği göz önüne alındığında, buradaki zıtlıkların da eski Türk inançlardan bir iz taşıdığı fikri öne sürülebilir. Bu inancın zıtlıkların birliği, yani “evrenselci dikotomi” ilkesi olduğunu düşünmekteyiz.

Emel Esin’in Türk kozmolojisi hakkındaki ayrıntılı incelemesinde evrenselci dikotomi; kâinatın, gök ve yer-su’nun temsil ettiği birbirine zıt; fakat birbirini tamamlayan iki evrensel nefesten oluştuğunu kabul eden sistem, şeklinde tanımlanmıştır. (Esin, 2001: 21) Bu ilkenin görüldüğü eski Türk metinlerinden birinde ise, *“Bu kâinata, üstteki gök parlaktır, altta yağız yer karanlıktır. Güneş tanrısı parlaktır, ay tanrısı karanlıktır. Ateş parlaktır, su karanlıktır. Er parlaktır, dişi karanlıktır. Bu yerli-göklü, dişili-erkekli (ilkeler) kavuşursa, bütün canlı ve cansız, iki türlü varlık doğar, belirir ...”* (2001: 23) ifadesiyle zıtlıkların birlikteliği sayesinde kâinatın var olduğu belirtilir. Yani, zıtların birliği yaşamın kendisi olarak görülmekte, bu zıtlıklara olumlu veya olumsuz bir anlam verilmemektedir. Dolayısıyla, buradaki ikilik ya da zıtlık daha çok eski İran mitolojisinde görülen dualizm ilkesiyle karıştırılmamalıdır.

Til’den derlediğimiz arpacık sağaltma modelinde yukarıda sözünü ettiğimiz ikili ilkenin uygulandığı açıktır. Bu nedenle uygulanan ritüelde zıtlıkların birliği sayesinde sağaltmanın, yaşamla bütünleşmenin gerçekleştiğini görmekteyiz.

Sonuç

Bu incelemede İran’ın Halhal şehrine bağlı bir dağ köyü olan Til’den tarafımızca derlenmiş arpacık sağaltma uygulaması konu edilmiştir. Söz konusu sağaltma yörede konuşulan Türk lehçesiyle aktarıldıktan sonra, Türkiye Türkçesiyle anlatılmıştır. Buradan hareketle sağaltma, içinde barındırdığı unsurlar bakımından analiz edilmiştir.

Arpacık sağaltımının analizinden yola çıkarak birtakım çıkarımlara ulaşılmıştır:

1. Arpacık, Til köyünde “uçuk” şeklinde adlandırılmaktadır.
2. Arpacık hastalığı hem akıllık hem de büyüsel yöntem ve tekniklerin yer aldığı karma bir uygulama ile sağaltılır.
3. Sağaltmada görülen ritüel, tür bakımından bir “kriz ritüeli”dir. İnsanların yaşam düzenini bozan hastalık gibi kötü durumlarda, hastalık ruhunun geldiği yere gönderildiği kriz ritüellerinde, başlangıçtaki mit veya mit parçası tekrarlanmak suretiyle sağaltma tamamlanmaktadır. Bu ritüelde de “Gece geldiysen gündüz git, gündüz geldiysen gece git.” sözleri ile arpacık hastalığı sağaltılmaya çalışılır.

4. Sağaltmanın, içerisinde bulundurduğu unsurlar bakımından eski Türk inançlarının izlerini taşıdığı görülmüştür. Tıpkı şaman ayinlerinde

görüldüğü üzere, masum/evlenmemiş yedi kızın yer aldığı ritüelde su, ateş ve demir gibi mitolojik unsurlar kullanılmaktadır.

Til'den derlediğimiz arpacık sağaltımının bize sunduğu verilerden hareketle birtakım kültürel çıkarımlara ulaşmamız mümkün görünmektedir. Şöyle ki bu sağaltma, bugün Türk dilinin resmî dil olarak kullanılmadığı, dolayısıyla yaygın iletişim araçları yoluyla çok farklı kültürel olgu ve olayların aktarıldığı İran coğrafyasında her yönüyle Türk kültürüne ait inançların günümüzde dahi yaşadığının kanıtıdır. Halhal il merkezinden epey uzak bir mesafede bulunan, diğer köylerle bile bağlantısı zor olan ve yüksek bir dağın yamaçlarında yer alan Til'de, dünya ile iletişim Farsça televizyon ve radyo kanalları vasıtasıyla kurulmaktadır. Dolayısıyla burada yaşayan köy sakinlerinin herhangi bir Türk topluluğu ile de ilişki içerisinde bulunması söz konusu değildir. Hal böyle iken Türk inanç ve düşünüşü tüm canlılığıyla yaşamaktadır. Kaldı ki İran coğrafyasının büyük bir bölümünde, farklı Türk boylarına mensup insanların yaşadığı yerlerde Türk sözlü kültürü ve inanışlarına ait daha ne gibi ürünlerin bulunduğunu bilmemekteyiz. Burada biz araştırmacılara tarihi bir görev düştüğü de kuşkusuzdur. Buna rağmen Türk kültürünün ve inançlarının bütüncül bir analizini yapabilmek için elimizde hala yeterli bulguların bulunmadığını düşünmekteyiz. Yanı başımızda yer alan ve büyük bir Türk nüfusuna sahip olan İran'da neredeyse yok denecek kadar az saha çalışmasının olması bu durumun en ciddi kanıtlarından biridir.

KAYNAKÇA

Yazılı Kaynaklar

- BALDİCK, Julian (2011). *Hayvan ve Şaman Orta Asya'nın Antik Dinleri*. (Çev.: Nevin Şahin), İstanbul: Hil Yayın.
- BAYAT, Ali Haydar (1992). "Anadolu Tıbbî Folklorunda Göz Hastalıkları", *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri, IV. Cilt Gelenek, Görenek ve İnançlar*, 43-58, Ankara: Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları.
- BORATAV, Pertev Naili (2003). *100 Soruda Türk Folkloru (İnanışlar, Töre ve Törenler, Oyunlar)*. İstanbul: K Kitaplığı Yayınları.
- ÇORUHLU, Yaşar (2010). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Divanü Lügat'it-Türk Tercümesi* (1992) C. I. (Çev.: Besim Atalay), C. I, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DUNDES, Alan (2007). "Aynadaki Kanlı Mary: Ergenlik Öncesi Korkunun Bir Ritüel Olarak Yansması". (Çev.: Selcan Gürçayır), *Millî Folklor*, S. 73, s. 106-117.
- ESİN, Emel (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- HONKO, Lauri (2006). "Ritüellerin Oluşum Süreci". (Çev.: Ruhi Ersoy), *Millî Folklor*, S. 69, s. 129-140.

- İNAN, Abdülkadir (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*. 3. b., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ocak, Ahmet Yaşar (1983). *Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Ögel, Bahaeddin (2014). *Türk Mitolojisi-II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SAGALAYEV, Andrey Markoviç (2017). *Ural-Altay Mitolojisinde Arketipler ve Semboller*. (Çev.: Ali Toraman), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- SCHİMMELE, Annemarie (2004). *Tanrı'nın Yeryüzündeki İşaretleri İslama Görüngübilimsel Yaklaşım*. İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- TEKİN, Talat (2003). *Orhon Yazıtları (Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk)*. İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat Yayınları.
- YÖRÜKÂN, Yusuf Ziya (2005). *Müslümanlıktan Evvel Türk dinleri Şamanizm-Şamanizm'in Diğer Dinler ve Alevîlik Üzerindeki Etkileri*. Ankara: Yol Yayınları.
- YÜKSEL, H. Avni (1981). "Türk Folklorunda Yedi Sayısı." *Millî Kültür*, 3 (5), s. 48-49.

Elektronik Kaynaklar

- Acıpayamlı, Orhan (1978). "Acıpayam'da Halk Hekimliği" Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-
Coğrafya Fakültesi Sayı: 11 Sayfa: 011016 DOI: 10.1501/antro_0000000158
<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/71/1898/19914.pdf> 01.07.2019
(Erişim: 05.07.2019)

Sözlü Kaynaklar

- KK: İlâhe Mirzayî, Halhal İli, Til Köyü 1965, Okula gitmemiş, Ev hanımı. (Görüşme: 06.10.2015).